

بررسی سیر تاریخی شناخت علمی ادیان و پیدایش علم ملل و نحل در تاریخ و

تمدن اسلامی برای همزیستی مسالمت آمیز

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

شناخت علمی ادیان، از مظاهر تفکر اسلامی و از جمله نمونه های کاربرد عملی علم به مفهوم ساینس (science) در تمدن اسلامی است زیرا تاریخ و تمدن اسلامی در واقع ترکیب تاریخ و تمدن ملل مختلفی است که در سراسر امپراطوری اسلامی از اسپانیا تا جنوب شرقی چین با اشکال مختلفی از فرهنگ و تمدن و دین و رنگ و اعتقادات و آداب و رسوم زندگی می کردند و شناخت علمی ضرورت طبیعی چنین تمدنی بوده است، و ادوار تاریخ تمدن اسلامی نشان می دهد، با وجود موارد بسیاری از درگیری فرقه ای و نژادی و ردیه نویسی، الگوهایی نظری و عملی برای همزیستی مسالمت آمیز ملل در جوامع اسلامی ارایه شده است و از جمله علل شکوفایی تمدن اسلامی، تأسیس نهادها و تشکیلاتی برای تأمین رفتارهای مبتنی بر هم زیستی مسالمت آمیز بین ملل بوده است. در تاریخ اندیشه اسلامی مبانی نظری، هم زیستی مسالمت آمیز به طور مبسوط در رویکرد تاریخی و تمدنی قرآن به پراکندگی جغرافیایی ادیان آمده است و در سیره، رویداد تمدنی تاریخ جهان، احتجاجات امام رضا با ملل و نحل، نمونه متمایزی از منطق گفتگو با اثر وجودی ولایت امام است که همچنان آتشی افروخته در مناظرات بین الادیانی و روابط مسالمت آمیز با اهل کتاب است که هم زمان با تأسیس بیت الحکمه در بغداد و پذیرش و ترجمه و توسعه تمدن یونانی و سریانی و ایرانی و هندی است که با گفتگو و تعامل و تبادل مسالمت آمیز اسلام با ملل مختلف مسیحی، زرتشتی، یهودی و هندو نیزم همراه بود و نتایج مثبت تمدنی داشت و محصول آن پیدایش تمدنی جوان و نوین از ترکیب تمدن های پیر باستانی بود، مورخان تاریخ تمدن جهانی مانند سارتن و دورانت و توین بی، زمینه فرهنگی زندگی مسالمت آمیز بین پیروان ادیان را که اسلام در قرون وسطی ایجاد کرد را عامل حرکت تاریخ و تمدن بشری دانسته اند. پژوهش حاضر توصیه های تاریخی به همزیستی مسالمت آمیز را که منجر به علم دین شناسی و پیدایش علم ملل و نحل به مفهوم ساینس در تمدن اسلامی شد را بررسی کرده است، علمی که همواره می تواند عامل گفتگو و تعامل و زمینه نظری رفتار مسالمت آمیز بین ملل باشد. میراث مکتوب دین شناسی نشانه رفتار تنوریک برای فهم ادیان و بخشی از سیره علمی در تمدن اسلامی است، بویژه در شهرهای مسیر بازرگانی راه ابریشم از کانتون تا بلنسیه، راه اتصال شرق و غرب جهان و مثل اعلاهی هم زیستی پیروان ملل در طول تاریخ جهان است، در ادوار تمدن اسلامی بویژه در عهد دولت فاطمیان در شرق و موحدان در غرب، هم زیستی ملل در شهرهای مصر و شام و آندلس و اسپانیا دوره اسلامی بویژه قاهره و اشبیلیه پیشرفت کرد زیرا ملل مختلف مسیحی و یهودی و مسلمانان با فرهنگ ها و مذاهب مختلف در آن جا زندگی می کردند و محی الدین عربی آندلسی و ابن رشد مشاور خلیفه موحدی تلاش کردند تا الگوهایی نظری برای همزیستی ادیان ارایه دهند، این روابط ادیان در محدوده شهرهای مدیترانه غربی در سواحل افریقیه در دوره دولت حفصیان و بویژه در سسیل عهد فردریک دوم، شدت گرفته است. با سقوط آندلس و نابودی جوامع اسلامی آن جا که نماد تجربه تاریخی بشر در هم زیستی ادیان بود، اشکال جدیدی از برخورد و شناخت ادیان در زیر سایه استعمار پرتغال و اسپانیا و انگلیس که جهان را بین خود تقسیم کردند، شکل گرفت و اما در شرق با ورود سلاجقه و اتابکان و دول صلیبی و ممالیک، شناخت و تقریب نظری ادیان کاهش پیدا کرد ولی در ادوار مغولان و ایلخانی ایران و عهد صفویه شناخت و مطالعات مربوط به هم زیستی ادیان رونق گرفت، در اصفهان پایتخت پر تسامح سلطنت صفویان که ملل مختلف در آن زندگی می کردند، با وجود نهضت ردیه نویسی در شرق و غرب جهان، آثار آکادمیک بسیاری برای شناخت و همزیستی مسالمت آمیز ادیان تولید شد در آثار فلسفی و عرفانی ملاصدرا، به شیوه محی الدین و مولانا، ادیان، فهم های متفاوت از حقیقت واحد است، عملیات شناخت ادیان در دوره معاصر و قاجار با قبض و بسط بیشتری در قالب نخستین برخوردهای فرهنگی سیاسی و نظامی و تحقیقات شرق شناسی و مقتضیات مربوط به مدرنیسم، استمرار پیدا کرده است. تا کنون الگوهای متفاوتی متفاوتی از گفتگو و هم زیستی مذاهب و فرهنگ ها ارایه شده است. سوال پژوهش حاضر این است که آیا امروزه فقط قدرت پول است که در الگوی جدید راه ابریشم ملل با ادیان مختلف را مجبور به هم زیستی مسالمت آمیز کرده است یا هنوز علائق و ارزش های علمی در قالب فلسفه های مضاف دین می تواند فعال باشد و آیا الهیات جهانی برای روابط مسالمت آمیز بین ادیان در آینده وجود دارد؟

واژه های کلیدی: اسلام، امام رضا، یهودیت، مسیحیت، زرتشت، هندوئیزم، همزیستی مسالمت آمیز، تاریخ، فرهنگ و تمدن اسلامی، بغداد، قاهره، اشبیلیه

۱- مقدمه: تاریخ شروع شناخت علمی از ادیان مختلف در قران و سیره تاریخی و تمدنی پیامبر و جانشینان :

۱-۱- بیان تاریخی قران از همزیستی ادیان و پراکنگی جغرافیایی آن ها :

نقطه شروع تاریخ گفتگو و شناخت ادیان قران است زیرا قران در زمینه ای تاریخی و تمدنی به مسئله ادیان پرداخته است و سرزمین شامات که مهد برخورد ملل است را موضوع سوگند قرار داده است و اختلاف شرایع را مانند تفاوت تین و زیتون که این دو گیاه دارای هم زیستی در سرزمین های مقدس هستند گیاهانی که در بیت المقدس و شامات و مصر بسیار زیاد می روید و بخشی از تاریخ و تمدن شامات هستند، بیان قران برای وصف همزیستی ادیان با تمثیل انسان کامل به گیاه کامل همراه شده است و با این تمثیل تاریخی و تمدنی، وحدت دین نزد خداوند و اختلاف شرایع را مطرح کرده است. حد فاصل بیت المقدس تا مکه با عنوان سرزمین های مقدس (sacred places) یاد شده است (جمع) از نویسندگان /۱۳۸۹/ کنفرانس حکمت معنوی اماکن مقدس / مشهد، ص ۲۰. امروزه گزاره های تاریخی بسیاری مستند به گزارش های تاریخی قران است. بسیاری از محققان در مورد ریشه هایی که امروز از قلب مدیترانه بر حوادث تاریخ جهان تاثیر گزار است، مطالبی را از قران استنباط می کنند.

۱-۲- اعلام چند ملیتی در قران مواد نخستین شناخت ادیان :

میزان کمی ذکر اعلام چند ملیتی و بویژه اسامی پیامبران الهی نشان میدهد که گزارش قران از ادیان برمبنای گزاره های تاریخی و تمدنی بسیاری از کتاب و تبلیغ و پیروان و فرهنگ و اعتقادات آن ها است، آدم ۲۵، ادریس ۲، نوح ۴۳، هود هفت، صالح ۹، ابراهیم ۶۹، اسحق ۱۷، لوط ۲۷، یعقوب ۱۶، یوسف ۲۷، شعیب ۱۱، موسی ۱۳۶، هارون ۲۰، الیاس ۲، داود ۱۶، سلیمان ۱۷، ایوب ۴، ذوالکفل ۲، یونس ۴، زکریا ۷، یحیی ۵، عیسی ۵۹، بار در قران ذکر شده اند، علاوه بر این اقوام و حوادث مرتبط با آن ها مانند اصحاب الرس دوبار، ارم ذات العماد در هشت ایه از ۱۴ فجر در باره وضع ان سخن گفته است و قوم تبع دو بار و اصحاب ایکه و قوم شعیب و هاروت و ماروت و اهل قریه در ۱۳ تا ۳۰ یاسین در مورد ان سخن آورده است و اصحاب کهف و صابین در سه نوبت و مجوس و زرتشتیان و اصحاب اخدود و اصحاب فیل و ادنی الارض و تین و زیتون و طور سینین و البلد الامین و ام القری و... مجموعه ای شگفت انگیز و معجزه آسا از گزاره های تاریخی و تمدنی است. گذشته از جزئیات بسیاری که از آن ها به طور نمونه در علم اشتقاق لغات و فیلولوژی، قابل استفاده است، رؤس آن ها در مورد پراکندگی جغرافیایی و سیر تاریخی و روند کلی حرکت ملل اهل کتاب و قوانین الهی حاکم بر آن است که هنوز کاربرد عملی و نظری در شناخت افراد و جوامع یهودی، مسیحی، صابنی و زرتشتی از وجوه حقوقی اخلاقی و اعتقادی و شناخت صرف تاریخی دارد. برخی از این مطلب در شناخت ملل منحصر در قران است. در تمدن اسلامی تاریخ گفتگو و شناخت ادیان از قران شروع میشود، استمرار هندسه الهیات فرهنگ و تمدن ملل و نحل در قران از طریق واژه ها در اثار کلاسیک علوم قرانی مانند آثار ثعالبی و المصاحف ابی دادود و الاتقان مورد پژوهش قرار گرفته است در دوره معاصر بوسیله شرق شناسان یهودی و مسیحی مانند نلدکه در تاریخ قران و فیشر و سیدرسکی در منابع قصص مسلمین ... و بویژه جفری در واژه های دخیل در قران که سیر تاریخی واژه را در الهیات و زبان دینی اقوام و ملل یهودی، مسیحی، زرتشتی، ماندائی و صابین به عبری و عربی آرامی، سریانی، و پهلوی و ... را با نقد و بررسی و جمع و تفریق نظرات فیلولوژیست های معاصر و مآخذ قدیم دنبال کرده است، به طور نمونه او واژه جبرئیل که واژه بین الادیانی در گفتگوی علمی و روابط مسالمت آمیز ملل است را با رای طبری و جوالیقی واژه غیر عربی دانسته است و استمرار عبری یهودی، آرامی مسیحی و ماندائی آن را ذکر کرده است و بر شناخت آن نزد مردم مدینه پیش از اسلام تاکید ورزیده است (جفری ۱۳۶۹/۱۶۷). فایده حجم انبوه گزاره های تاریخی و تمدنی و اعلام تاریخی قران از ملل و نحل، فرا تاریخی است و زمینه نظری شناخت ملل و نحل و وسیله روابط مسالمت

آمیز آن ها است ، اهمیت فراتاریخی اعلام قران مورد پژوهش های مستقلی قرار گرفته است متفاهم این تحقیقات این است که یکی از مقاصد قصص و گزاره های تاریخی قران باز نمودن تطابق اصول کتب اسمانی است (خزائی ۱۳۸۶/۱۵) .

۳-۱- بنای مدینه نخستین نماد تمدن اسلامی بر اساس همزیستی مسالمت آمیز

مدینه براساس همزیستی مسالمت آمیز بین ادیان بنا شد و نخستین قانون مدون که حقوق بین الملل خصوصی و حقوق شهروندی در آن رعایت شد با حدود چهل ماده در مدینه تدوین شد. تاسیس این شهر بخشی از روابط مسالمت آمیز مسلمانان و پیامبر با مسیحیان و یهود است .این شهر مقبره ای الگوی ابدی و ثابت شهر اسلامی و نماد سیره و رفتار سیاسی پیامبر در ارتباطات با پیروان ادیان است .

۴-۱- زمینه های نظری همزیستی ادیان در سیره نظری امام علی ع :

در تاریخ دین شناسی در تمدن اسلامی نهج البلاغه دومین متن صدر اسلام است . این که در دهه های نخستین ظهور اسلام صادر شد و در قرن چهارم در شامات در اوج جنگ ها با امپراطوری بیزانس در دربار حمدانیان ، تدوین شد ، زمینه تئوریک همزیستی ادیان در نهج البلاغه معجزه جاوید حضرت علی(ع)، آمده است ، این کتاب شامل الهیات اجتماعی، سیاسی، اداری و سرچشمه الهیات تطبیقی است؛ نهج البلاغه مجموعه ای جاویدان از معارف اجتماعی و فرهنگی بر محور الهیات است که تمسک به آنها مانع از بحران است. الهیات از نخستین شاخه های علم در حوزه آموزش عالی در تمدن غرب مسیحی است، که در کنار پزشکی و حقوق در نخستین دانشگاه های اروپا، در سربن فرانسه در سالرنو ایتالیا و آکسفورد انگلستان تحت اثر کلام اسلامی شکل گرفت و مانند کلام اسلامی وظیفه آن دفاع از ایمان مسیحی با استفاده از ابزار فلسفه و عقل بود . بر این مبنا، الهیات تطبیقی، مهمترین موارد توجه خاورشناسی در اروپا بوده است و در خاورشناسی اروپایی و اخیرا شرق شناسی آمریکایی به طور مبسوط به آن پرداخته اند و نوع پیشرفته ای از آن در حوزه شرق شناسی ایرلند و انگلیس ارائه شده است . شاخص ترین کار کلاسیک در الهیات تطبیقی در همکاری دانشمندان ایران و فرانسه، وزیر نفوذ علمی و شخصیت نورانی علامه طباطبایی و شوق علمی «هانری کربن» نمونه اعلاای آن در بررسی معارف حضرت علی(ع) است؛ از جمله در سفارشات حضرت علی(ع) به کمیل بن زیاد است؛ بسیاری از خطبه ها و نامه های حضرت علی(ع) است که منبع غنی آموزه هایی است که در کتاب عرفانی انجیل نمونه های آن ذکر شده است . امام اول(ع) در گفتگویی که آموزه انجیل آشکارا از آن مفهوم می شود، فرمود: «هر که مرا دید خدای را دیده است» در یکی از گفته های ایشان به کمیل آمده است: در بامداد اول، نوری طالع شد و بر هیاکل توحید درخشید، منبع مشترک الهیات تطبیقی، مسیحی و اسلامی، تاریخ مقدس است و تاریخ مقدس مفهوم مشترک این دو حوزه است که به وسیله معارف انجیلی حضرت عیسی(ع) و معارف قرآنی پیامبر اسلام(ص) شکل گرفت و به وسیله دوازده امام قوام پیدا کرده است . ماهیت تاریخ مقدس در دیدگاه «هانری کربن» نمونه الهیات تطبیقی اسلام و مسیحیت، ماهیتی فرا تاریخی دارد و مجموعه علوم و معارف است که اصطلاحا به آن ارث انبیاء، معارف نبوی و معارف ولایت و معارف اهل بیت گفته اند و در آموزه های شیعه دوازده امامی منعکس شده است. حضرت علی(ع) در خطبه آفرینش، نخستین خطبه نهج البلاغه، میزان برتر الهیات تطبیقی را ترسیم نموده است؛ شناخت نبوت در این خطبه، شناخت جایگاه هندسی و محل واقعی نبوت در روند عام آفرینش است که در الهیات جهانی و در هستی شناسی فرا تاریخی نبوت از جایگاه مشترک بین الادیانی برخوردار است. ترسیم حضرت علی(ع) در خطبه آفرینش میزان جهانی هستی شناسی و ائتولوژی نبوت است که به گفته کربن، آینده «الهیات عمومی تاریخ ادیان» است . از جمله نکات مشترک و تطبیقی الهیات مسیحی و اسلامی که دارای نقطه عزیمت و هدف مشترک و شیوه واحدی است؛ وجود دوازده وصی پس از پیامبران اولاعزم است . حضرت علی(ع) در خطبه نخست، می فرماید: خداوند پس از آفرینش آدم از بین اولاد او پیامبرانی را برگزید و برپایه وحی از آنها پیمان گرفت و این روند قرن ها سپری شد «علی ذلک نسل القرون» تا سرانجام خداوند سبحان محمد(ص) را فرستاد، و سپس از جایگاه منحصر به فرد آل نبی (دوازده

امام) در امتداد جریان نبوت یاد کرده است و جایگاه هستی‌شناسی و انتولوژیک، خاندان وصایت و ولایت به عنوان قطب عالم امکان را متذکر شده است و اینکه سیر منظم ولایت در لحظه تاریخی جانشینی و انتقال نبوت، از کار کرد تاریخی خود بازمانده است. اما در بیان کربن در چارچوب الهیات تطبیقی مفهوم مشترک ولایت در دو حوزه اسلامی و مسیحی، مفهومی فرا تاریخی است که وظیفه مشترک دوازده امام شیعی و دوازده امام مسیحی، انتقال میراث و پیام نبوت است که کارکردی فراتاریخی است و بنابر امامت محمدی، مجموع تاریخ مقدس در وجود افرادی است که روی زمین ملاء اعلا دوازده‌ها را ممثل ساخته‌اند و اختتام ادیان نبوی را که به باطن آن هدایت کرده‌اند، یکپارچگی و رابطه منطقی کامل می‌یابد و تشیع به عنوان باطنی‌گری اسلام، پایان کامل هر عقاید باطنی است، و آستان نبوت تشریعی بسته شده است اما آستانه ولایت تا روز قیامت باز است.

۵-۱- مبانی نظری سیره امام رضا ع در شناخت علمی ادیان ،

امام رضا ع در هنگام قبول مسند ولایتعهدی در دستگاه خلافت عباسیان که از جایگاه تشکیلاتی پس از خلیفه قرار داشت ، اقدام به مناظره و مباحله علمی با پیروان ادیان نمود ، این مناظره از جهت محتوی و فرم ظاهری آن ها منطبق بر الگوی براهین عقلی و سبک جدلی است ، عصر اول خلافت عباسی دوره ای از حاکمیت اندیشه در قالب جدل در جهان است که در قرون وسطی رایج بود ، در حالی که خلافت عباسی با امواج هلنیسم و زندقه روبرو بود و فقط با برخورد نظامی و اسارت و شکنجه در امور کلامی در پی گسترش عقاید بود که نمونه بارز آن در مسئله خلق قرآن است که مامون برای انجام آن طرح عقیدتی به زور و شکنجه و تفتیش عقاید روی آورد و بسیاری از بزرگان مذاهب اهل سنت از شیوه اقرار گیری او در اعتقادات به ستوه آمدند ، وجه اهمیت احتجاجات امام رضا ع این که استمرار شیوه خاص مناظره پیامبر و ائمه و اهل بیت در گفتگو با اهل کتاب است که کاربرد فرم ها و گزارهای جدلی و برهانی با مواد اعتقادی مشترک بین ادیان است ، امام رضا ع در مناظره با مسیحیان و یهود و صابئین و زرتشتیان و کفار در بصره و مرو ، در حقیقت نوعی تحدی قرآنی و مباحله نبوی در قالب های منطقی علم کلام با پیروان ادیان انجام داد که شبیه رفتار پیامبر در اینکه از محتوی کتب اسمانی خبر داد و به زبان آن ها بدون مترجم سخن گفت ، است و مامون خلیفه از این ویژگی مناظره امام رضا خبر داشت ، مناظراتی که پیش از امام رضا جزو سیره علمی پیامبر و اهل بیت بود و پس از امام رضا هم بوسیله امام جواد و هادی و عسگری با فیلسوف العرب کندی که نماد انتقال و توسعه دانش یونانی به حوزه تمدن اسلامی است ، تکرار شد . همین شکل از مناظرات بود که خلافت عباسی را از موج اول تهاجم هلنیسم در آغاز خلافت عباسی بوسیله مناظرات امام باقر و صادق نجات داد و از امواج دوم هلنیسم در عهد تاسیس بیت الحکمه بوسیله امام رضا ع رها کرد و اهل کتاب را با حقیقت به هم پیوسته توحید و اثر وجودی ولایت آشنا نمود ، مسئله واقعی در تاریخ مناظرات اسلامی این است که ، فقط این پارادایم پیوستگی ولایت و توحید که با قالب های قرآنی احتجاج شروع شد و تا زمان امام حسن عسگری با همین فرم بوسیله آن ها به کار گرفته شد ، قادر بود مجالس مناظره را به نفع جوامع اسلامی خاتمه دهد و هدایت کند . این شکل از مناظره عقل گرایی ویژه اهل بیت است که ترکیبی از جدل ، برهان و قدرت و آتش جاویدان ولایت است . ویژگی منحصر به فرد گفتگوی امام رضا ، تکلم با هر دین به زبان رسمی پیروان همان دین است که از آثار وجودی ولایت امام است ، در سایر گفتگو هایی در طول تاریخ طرفین ابتدا در حصار بزرگ از عایق های لفظی قرار دارند و بر همین مبنا امروزه صدها مذاکره و گفتگوی بی نتیجه محروم از جاذبه های وجودی ، صفحات تاریخ را فقط تیره کرده است .

منطقی گردد فتیله همچو دود

گر نریزی روغن می در و جود

۲- پیدایش علم ملل و نحل در تمدن اسلامی

یکی از مظاهر عمده تمدن اسلامی شناخت ملل آسمانی و نحل زمینی است، در متون علم شناسی در تمدن اسلامی از شناخت ادیان با عناوین «علم المقالات اهل العالم» و «علم ملل و نحل و علم بیان الادیان»، یاد شده است، توسعه این علم به حدی است که با چند نام از آن در تمدن اسلامی یاد شده است. اوج این علم و ارایه متون کلاسیک در آن شهرستانی در ایران با ارایه متن با عنوان «ملل و نحل» در قرن ششم هجری است. شهرستانی در ملل و نحل فرق و شعوب دین زرتشت و ادیان هند و ادیان فرنگ و ادیان اهل کتاب یهود و مسیحیت و متون مقدس آن ها را به طریق علمی و بر اساس واقعیت کتاب های مقدس دسته بندی و معرفی نموده است. در سیر نام گذاری مقالات الاسلامیین اشعری و بیان الادیان حسینی است این نام گذاری در فصل ابن حزم مبسوط و پایه علمی پیدا کرده است و بر فصل و جدایی ملل در عقاید تکیه دارد در وصف این علم رازی به شیوه فلسفی از معقول اولیه و چیزی بدیهی و از موضوعی حسی و تجربی که واقعی و غیر قابل انکار است مقالات جهانیان را دسته بندی کرده است. برخی محققان، صرف تولید این آثار در ملل و نحل را حداکثر توفیق در جهان پر از تعصب قرون وسطی دانسته اند (کارنامه اسلام)، به علت شور معتزله در دوره کوتاه اوایل عباسیان مجلس مخصوصی برای مناظره و گفتگو بین پیشوایان ادیان و استفاده از متون ملل وجود داشت این کاربرد متن عربی از تورات و انجیل و ترجمه آن ها به فارسی و استناد به آن ها از متون اولیه در صدر اسلام تا کنون به چشم می خورد و این شیوه عملی مراکز اکادمیک و غیر مدرسی در تمدن اسلامی همچنان ادامه دارد و همواره متون و تحقیقات جدیدی در بررسی متون مقدس سایر جوامع غیر اسلامی در تمدن اسلامی تولید می شود، در عصر حاضر در سنوات گذشته، ترجمه انجیل برنابا بوسیله سردار کابلی (م ۱۳۳۱ ش) و در خصوص تثلیث عقیده محوری اهل کتاب، تفکیک بین تثلیث اغتباری و تثلیث حقیقی از ابتکارات دین شناسی ملل است که بوسیله آیه الله تهرانی (م ۱۳۷۶ ش) صورت گرفته است. در الله شناسی نصاری در اعتقاد به تثلیث اعتباری موحد شمرده شده اند (الله شناسی ۱۴۱۷/ج ۲/۲۷۱) و عقاید ملل و نحل در خصوص الله را بررسی و نقد و رد کرده است.

۳- دوری از عقل گرایی و وقوع نزاع مستمر بین الادیان

۳-۱- غزالی و مخالفت با فلسفه و توسعه نزاع بین ادیان

مخالفت با عقلگرایی و نمود انسانی آن در فعالیت های مبتنی بر منطق و فلسفه امواج با عقاید غزالی به اوج خود رسید و در محافل اکادمیک مقبول و جاری شد، ورود افکار غزالی به محافل مسیحی در شرق و غرب جهان منجر به تشدید درگیری نظری و عملی بین ادیان در جهان شد. نفوذ چشمگیر غزالی در غرب از دوره مرابطان و به ویژه در دوره موحدان عامل بسیاری از حوادث در آن جا بود. به عبارتی افکار غزالی، چهارچوبی برای رخدادهایی در اندیشه مغرب شد. این نفوذ که بسیار وسیع و عمیق بود، مرزهای زمانی و مکانی گسترده ای پیدا کرد. از مرزهای غرب اسلامی گذشت و در رخدادهای فکری غرب مسیحی، به طور غیر مستقیم آثار خود را ظاهر نمود؛ زیرا بسیاری از آثار کلامی او در اوایل دوره موحدان ترجمه شده و در اختیار متکلمان مسیحی قرار گرفته بود. دو منجو گزنالس (د ۱۱۸۱ م)، مقاصد الفلاسفه، او را ترجمه کرد. گوندی سالوی (د ۱۱۵۱ م)، که معاصر غزالی بود، مانند اکثر غربیان غزالی را نماینده فلسفه های مشائی از نوع فارابی و ابن سینا می دانست. او از گروه مترجمانی بود که در طلیطله به تشویق ریمون سوتا^(۴)، بسیاری از آثار غزالی را ترجمه کردند. طرخی که او در مبارزه با فلسفه آزاد در انداخت دست مایه خوبی برای متکلمان مسیحی شد و افکار کلامی غزالی ابزار لازم برای مبارزه با موج

سوم هلنیسم در شرق و غرب جهان را فراهم ساخت. شاگرد آکوئینی (۲۲۵ م - ۱۲۷۴ م)، رایموند مارتینی^(۶) (۱۲۳۰ م - ۱۲۸۴ م) در کتاب خنجر الایمان با استناد به حجج غزالی علیه مشائین، در محکومیت ابن رشدیان لاتینی استفاده کرد. نقطه عطف این مقابله مسیحی در کار یکی از اولین بنیانگذاران شرق شناسی لول^(۷) (م ۱۳۱۶ - ۱۲۳۵)، از طلیطله آغاز شد. او بود که بر هجوم علیه فلاسفه و متکلمان مسلمان، از راه شناخت و هضم معارف اسلامی تصریح کرد و معتقد شد، بعد از شکست جنگ های صلیبی، وسایل جنگی برای ترویج دین مسیح بی فایده است. او نخستین اروپایی بود که مطالعات شرقی را تشویق کرد.

۲-۳- جنگ های صلیبی و پایان منطق بین ادیان، تسامح فاطمیان و همزیستی ملل

در حالی که در شرق مدیترانه در قاهره و شهرهای مصر و شامات عصر فاطمیان با رواج عقلگرایی فلسفی روابط مسالمت امیز ادیان برقرار بود، ورود سلاجقه متعصب به ایده ثلوثی خلافت عباسی زمینه های نزاع و برخورد ادیان را بوجود آورد و هم زمان غرب مدیترانه هم شاهد سقوط تدریجی شهرهای اسپانیا اسلامی بود که با برخورد های خونین در اسپانیا و باز گشت آن با زور شمشیر به دامن مسیحیت و با اخراج اجباری و نظامی و خونین مسلمانان و یهود از اسپانیا همراه شد، جنگ های صلیبی در شرق مدیترانه با تصرف یکجانبه سرزمین های مقدس برای ادیان بوسیله ارباب زر و قدرت اروپایی و به نام مسیح انجام گرفت، این جنگ ها تعامل و گفتگو و مناظره بین ادیان را کاری بیهوده جلوه داد و به جای شناخت مبتنی بر جهل از حقیقت ادیان بود. ان جنگ ها در روابط ادیان چنان عمیق شده است که هنوز الگوی کسانی است که هیچ اعتقادی به گفتگو و هم زیستی مسالمت امیز بین ادیان ندارند. از نکات جالب توجه هم زمانی این جنگ ها با رواج اندیشه های ضد فلسفی و مخالف با عقلگرایی غزالی در مباحث کلامی در شرق و غرب است.

۴- بازگشت به عقل گرایی و برخورد منطقی بین ادیان

۱-۴- التقاط کلام مسیحی و یهودی با کلام اسلامی

در دوره موحدین نخستین رویارویی های جدی بین کلام و فلسفه اسلامی با اندیشه مسیحی و یهودی صورت گرفت. التقاطی در اندیشه یهودی و مسیحی با آثار فلاسفه و متکلمان بزرگ اسلام چون ابن سینا، غزالی و ابن رشد صورت گرفت. چنان که گوندی سالوی از متون غزالی برای تعدیل فلسفه ابن سینا استفاده کرد.^(۸) مسیحیان خود را ملزم به شناخت اسلام دیدند. در بسیاری از موارد یهود رابطه این شناخت بودند. در مدرسه بزرگ طلیطله بسیاری از این یهودیان در کار این ارتباط فرهنگی بودند. طبیب، ابواسحاق بن ابراهیم الفخار، یوحنا ابن داود اسپانی یهودی منتصر و یوحنا اشبیلی از این گونه دانشمندان بودند. تلفیق و ترکیب و التقاطی بین اندیشه های مشاء با گرایش نو افلاطونی به وجود آمد، این اوضاع ایجاب می کرد، متکلمان در مورد هر سه دین اطلاعات کلامی داشته باشند.

۲-۴- پیدایش متکلمان سه دینی در عهد موحدین

آندلس در مدتی بلند از تاریخ خود، نماد تجربه تاریخی بشر در هم زیستی ادیان است (ویل دورانت)، این تجربه به تدریج در اثر استمرار بازپس گیری و جنگ های صلیبی درهم شکسته شد و آندلس نماد تجربه خونین درگیری و حذف ادیان شد در دوره شکوفایی هم زیستی محافل شناخت علمی از ادیان منجر به پیدایش متخصصان در ادیان شد، تعصب موحدین، نسبت به یهود و نصارا، باعث شد، متکلمانی مانند موسی بن میمون، که به ظاهر اسلام آورده بودند، در مبانی کلامی سه دین

تبحر پیدا کنند. پیدایش متکلمان سه دینی از شاخصه های عصر موحدین است. موسی بن میمون در دلالة الحائرین، از تعامل و اختلاف و تاثیر اندیشه های کلامی مسلمانان با یهود و نصارا، سخن گفته است. او از ورود فلسفه به دین یهود، اشاره دارد و کلام زمان خود در آندلس را کلام عقلی و فلسفی شده می داند.

۳-۴- تصوف فلسفی راهی برای وحدت نظری ادیان: ابن رشد و ابن عربی اندلسی:

پیدایش تصوف فلسفی، از پدیده های اواخر موحدین و اوائل دوره حفصی است که در دوره حفصی مراحل تکامل خود را طی کرد. این گرایش در اندیشه فلسفی مسلمانان در غرب جهان اسلام ریشه در اوضاع سیاسی اجتماعی مسلمانان در این منطقه داشت. این مطلب در منابع مربوط به تاریخ فلسفه کاملاً مورد غفلت قرار گرفته است. حجم انبوه بحث های نظری پیرامون تصوف و فلسفه که بیشترین حجم اندیشه در عرصه فرهنگ را بعد از فقه و حدیث به خود اختصاص داده بود، اجازه توجه دقیق به اقتضای وضع تاریخی حد فاصل قرن هفتم تا دهم هجری را نداده است. با این وصف علل رویکرد مسلمانان به تصوف فلسفی ترکیبی از انگیزه های سیاسی و فلسفی است. این شکوفائی مفید تصوف در غرب اسلامی همه ابعاد فرهنگ و اندیشه در آن جا را تحت تأثیر خود قرار داد. از جمله ابعاد اندیشه که تا حد زیادی از تصوف متأثر شد و شکل و ماهیت تصوف پیدا کرد، فلسفه بود. التقاط فلسفه و تصوف از دست آورده های مهم جریان اندیشه در دوره حفصی است که زمینه های آغازین آن توسط محی الدین عربی (از مهاجران آندلسی) در افریقه سامان گرفت. «پدیده تصوف فلسفی» حاصل مهاجرت علمای آندلسی به افریقه است و می توان آن را آندلسی الاصل دانست که تکامل نهائی و شکل واقعی خود را در افریقه به ویژه در افکار ابن سبعین بدست آورد. ابن رشد از تلفیق دین و فلسفه و عقل و قرآن و ابن عربی با طرح تئوری وحدت ادیان در قالب عرفانی تصوف فلسفی و مولوی در اشعار خود با وصف توافق ادیان در قالب تصوف فلسفی، برای آرایه الگوی هم زیستی مسالمت آمیز ادیان تلاش کردند، اما هر سه با محنت روبرو شدند و مجبور به مهاجرت و ترک سرزمین خود شدند. الگوی ابن عربی و ابن رشد برای هم زیستی مسالمت آمیز در جوامع مرکب از ادیان مختلف در غرب اسلامی مبتنی بر وحیانی بودن ادیان یهود و مسیحیت و توافق بین عقل و شرع و فلسفه و نقل است.

۵- گفتگوی ادیان و تمدن ها و برخورد های کلامی در عهد دولت حفصیان:

۱-۵- لول، نماد ردیه نویسی و برخورد اسلام و مسیحیت و یهود:

حوزه غربی مدیترانه، دارای بیشترین حد پراکندگی و هم مرزی، اسلام، یهود، مسیحیت بوده است. این ویژگی در افریقه به ویژه در دوره حفصی بیشتر به چشم می خورد و از حیث گفتگوهای کلامی بین ادیان بسیار قابل توجه است. گفتگوی بین ادیان در دوره حفصی به ویژه در دوره آغازین آن از بحث های مطرح در عرصه جهانی بود. روابط گسترده حفصی ها با دول ارتباط اجازه چنین برخوردهای فرهنگی را می داد. در حوزه حکومت حفصی (افریقه) این بحث در ادامه و استمرار درگیری های کلامی بین ادیان در آندلس بود که یکدیگر را هم زمان با سقوط آندلس تکفیر می کردند. فتاوی تکفیر مسیحیان از سوی علمای آندلس که به تازگی از وطن خود رانده شده بودند از مسائل مطرح در عرصه روابط بین اسلام و مسیحیت در غرب مدیترانه است. این زمینه تکفیر فقهی در برافروختن جنگ کلامی بین اسلام و مسیحیت چندان بی تأثیر نبود و جریان ردیه نویسی علیه مسیحیت و یهود و اسلام را ایجاد کرد. لول از عناصر فرهنگی مسیحیت در دهه های آغازین قرن هفتم کتابی در رد یهود نوشت. کتابی دیگر به عنوان «السيف الممدود في الرد على اخبار اليهود» توسط مسلمانان در این زمان نوشته شد. لول کتابی نیز در رد اسلام نوشت. مواضع سیاسی مستنصر پادشاه دولت حفصیان و همپیمانان او فردریک دوم (شاه صقلیه) امپراتور آلمان، زمینه مناسبی جهت چنین بحث هایی در دربار دو کشور ایجاد کرده بود.

۲-۵- تقی الدین موصلی، عرفان عیسی و مناظره خالی از تعصب

زهد و عرفان عیسی ع از مواد متون ادبیات اسلامی است و سرمشق بسیاری از عرفای مسلمان است و در مباحث گفتگو به این جنبه از شخصیت عیسی توجه شده و مورد استناد و استفاده و تقرب و تشبیه به عیسی قرار گرفته است. در داستان برخورد موصلی با علمای نصاری در دربار فردریک دوم این مطلب آمده است. صوفی، و عارف و متکلم بزرگ مسلمان که سفر طولانی را به غرب جهان اسلام در پیش گرفته بود. مورد توجه انبرور شاه صقلیه (فردریک دوم) که شیفته مناظره با فلاسفه و علمای مسلمان بود قرار گرفت، با شنیدن وصف تقی الدین موصلی او را به صقلیه دعوت کرد. موصلی پیشنهاد شاه صقلیه را به یک شرط پذیرفت. شرط او این بود که می گفت شما به عیسی تعصب نورزند و من به محمد تعصب نمی ورزم و باید تنها بدنبال حق باشیم. موصلی با این کار قصد داشت در فضای خالی از تعصب، به مناظره بپردازد. شرط موصلی نشان می دهد که بحث های تند کلامی، بین اسلام و مسیحیت در جریان بوده است که مبنای آن تعصب تند و کور، مسیحیان بر علیه مسلمانان بوده است. فردریک و کشیشان در مورد شرط موصلی گفتگو کردند و در آنها تردید حاصل شد و فردریک گفت: منظور او از این بحث افحام و شکست علمای مسیحی است و بهتر است از بحث با او خودداری کنیم. بنابراین نصاری به معارضه به شکل دیگری با او برخاستند و گفتند: که عیسی مسیح ۴۰ روز روزه وصل می گرفت. او نیز به معارضه با آن ها برخاست و گفت من نیز چنان کنم و یک روز بیشتر، او را در اطلاقی تنها گذاشتند و او ۴۱ روز روزه وصل گرفت. کشیش ها عاجز شدند و از شاه خواستند هر چه زودتر او را از صقلیه دور کند چون ممکن است باعث فساد در بین مسیحیان شود و عده ای به او گرایش پیدا کنند. فردریک با اکرام و احترام او را بدرقه کرد. موصلی مدتی در افریقه (در بجایه) بسر برد و سپس به سمت مغرب حرکت کرد.

۳-۵- اعجاز قرآن و دعوت به تحدی در گفتگوی ادیان :

از جمله بحث های کلامی مطرح بین اسلام و مسیحیت بحث اعجاز قرآن بود. و نشریسی در کتاب المعیار، نمونه از این بحث ها، بین ابی علی حسن بن علی رشیق و چند کشیش مسیحی را گزارش کرده است که در مورد اعجاز قرآن به گفتگو پرداختند. او می نویسد: مسیحیان در شهر مرسیه که به تازگی به اشغال آلفونس درآمده برای خوار کردن مسلمانان جهت ناظره با مسلمانان اعلام آمادگی می کردند و بر این کار اصرار تام داشتند. او ذکر می کند که در یک جلسه دادگاه بین یک مسیحی و یک مسلمان، با احترام با نصاری رفتار شده است و برای احترام به مسیحی مراسم شهادت در کنسیه برگزار شده است. او می نویسد: بعد از مراسم چند تن از کشیش های کلیسا مرا به مناظره بر سر اعجاز قرآن دعوت کردند. او می نویسد: ابتدا بحث در اعجاز را با دو بیت از مقامات حریری (م ۵۱۶هـ) شروع کردم و با او گفتگو کردم و با براهین علمی او را مجاب کردم.

۴-۵- عبدالله ترجمان از مسیحیت تا مشاور خلیفه دولت حفصیان :

از چهره های بارز دوره حفصی که کتابی بر علیه مسیحیت نوشت باید از «عبدالله ترجمان» یاد کرد. او کشیش معروف مسیحی از بزرگان نصاری بود که به حقیقت رهنمون شد و اسلام آورد. سلطان ابوالعباس حفصی او را به عنوان «قیاده البحر» (رئیس گمرک دریایی) منصوب کرد. او بدلیل اینکه به زبان تجار خارجی آشنا بود به این سمت گماشته شد. از جمله بحث هایی که عبدالله با چند کشیش انجام داد بحث در مورد واژه فارقلیط از واژه های انجیل بود. او فارقلیط را به معنی محمد پیامبر آخرالزمان می دانست. او در کتاب خود عقاید اساسی مسیحیت را نقد کرده است.

۶-۵- پرسش های فلسفی فردریک دوم از علمای مسلمان و مسیحی :

فردریک دوم که بقایای فرهنگ و تمدن اسلامی در سیسیل را در اختیار داشت در دربار او مطالعات بین اسلام و مسیحیت در جریان بود و او علاقمند به این مناظرات در حوزه شهرهای مدیترانه بود، مجموعه ای از پرسش ها ترتیب داد و دانشمندان معاصر خود را به مناظره و گفتگو بر مبنای آن ها فراخواند، سؤالات فردریک دوم از ابن سبعین در حقیقت به نوعی برخورد اسلام و مسیحیت بود. ابن خطیب به این حقیقت تصریح کرده و می نویسد: او این سؤالات را به خاطر تبکیت مسلمین ارسال کرد. ابن سبعین نیز خود به این موضع و نیت فردریک دوم آگاه بوده و پاسخ های او حاکی از این امر است. ابن سبعین، فردریک دوم را به دین اسلام دعوت کرده است.

۶- مبنای سیاسی بازرگانی تعامل ادیان در مسیر دریایی و خشکی ابریشم در قرون وسطی :

از جمله اماکن بزرگ تاریخ که شاهد برخوردها و هم زیستی ادیان و ملل و نحل بوده است مسیر جهانی راه ابریشم از کانتون در جنوب شرقی چین تا بلنسیه در ساحل مدیترانه غربی در اسپانیا است. در این مسیر فرهنگ و عقاید مذهبی از چین و هند و ایران و مصر و عربستان و ترک و یونان و فرهنگ ها و مذاهب اروپایی در شهرهای این مسیر قرن ها در همزیستی مسالمت آمیز زندگی کرده اند و مسئله اقتصاد و تجارت و مسایل سیاسی اجتماعی و علاقمندی به گفتگوهای علمی از عوامل این همگرایی ملل در این بخش از تاریخ جهان در راه دریایی ابریشم است. هندوستان در عصر حاکمیت مغول و ایران دوره ایلخانی صحنه تجربه این تعامل است (مولف ۲۰۰۹/ تعامل فرهنگ ایرانی عربی اسلامی چینی مسیحی یهودی در مسیر دریایی ابریشم / کنفرانس بین المللی راه دریایی ابریشم). و در مسیر ابریشم که در عهد ایلخانی در اختیار مغول بود چون دلبستگی مغول به مسائل معنوی تابع تامین حواجی دنیایی آن ها بود. در استراک ریچارد فولتس در پژوهش دین های جاده ابریشم می اید: دیانت مغولان به شکلی است که به نوعی بردباری دینی انجامید که در آن هر دینی موثر به نظر اید خان های مغول بر این مبنا از نمایندگان هر دینی طلب دعا می کردند و از همه دین ها حمایت می کردند (فولتس/۱۳۸۵/۱۴۲).

۷- مطالعات و همزیستی مسالمت آمیز ادیان در عهد دولت صفویه،

۱-۷- اصفهان پایتخت صفویه و مرکز گفتگوی ادیان: ردیه نویسی نظری

اصفهان صفویه و دول معاصر آن در هندوستان بویژه در بین دول نیمه مستقل وابسته به سلطنت صفویه در آن دیار، در مرحله فضایی از تسامح بین ملل و نحل را تجربه کرد و در اصفهان سیاست دولت صفوی در جابجایی و انتقال و اسکان و انواعی از تغییرات جمعیتی اهل کتاب در پایتخت و برخی نقاط ایران مبنی بر توسعه و حفظ روابط مسالمت آمیز و نهایت دوستی با اهل کتاب بویژه در عهد شاه عباس کبیر صورت گرفت و این مسئله از واضحات پر تحقیق تاریخ روابط ایران و اهل کتاب در عهد صفویه است، در عین حال ردیه نویسی به شکل گسترده ای در ایران عهد صفوی رواج داشت و در میراث مکتوب تمدن اسلامی عهد صفوی ده ها کتاب در ردیه نویسی تولید شد. گزارش های سفرنامه های عباسی اصفهان با ترکیب مسالمت آمیز روابط ملل است، تاسیس محلات مخصوص اقلیت ها از هندیان و یهود و زرتشتیان و ارامنه و اعطای حقوق خاص اداری به آن ها با اهداف توسعه بازرگانی جهانی در اصفهان و وجود عاملان کمپانی های غیر مسلمان در پایتخت و توسعه فرق و طرق یهودی و مسیحی از یسوعیان و دومینیکن ها در اصفهان، در خیابان های اصفهان مسلمانان و یهودیان و زرتشتیان و هندو ها و چینی ها ازدحام می کردند (سیوری ۱۳۷۲/۱۷۲).

۲-۷- نگرش فلسفی و عرفانی ملاصدرا به ادیان :

در عصر صفویه ملاصدرا رویکرد فلسفی و عرفانی به ادیان داشت. او با وجود نهضت ردیه نویسی، که در شرق و غرب جهان بین ادیان رواج داشت، موضعی فلسفی و عرفانی در ارتباط با روابط بین ملل و نحل اتخاذ کرد، ملاصدرا که در سیستم فلسفی خود پیرو مشرب فلسفی حکمای یونان ارسطو و افلاطون است، در دین شناسی شیوه عرفانی وحدت بین ادیان محی الدین عربی را پیشه کرده است او با وجود این که مانند متفکر جهانی معاصر خودش در فرانسه، ولتر، پرچمدار روشننگری در اروپا، معتقد است که قرآن مهیم بر کتب اسمانی و دور از تحریف و کتاب آینده بشریت است، و عشق حق را ریشه حقیقی ادیان دانسته است و در بیانی تمثیلی لمیت خاتمیت پیامبر اسلام و نسبت عقلانی و منطقی و وجودی آن با سایر ادیان و پیامبران را و روابط مسالمت آمیز با ملل و نحل را تبیین نموده است:.....

بهر این بیت المقدس هر زمان دیو و دد را بسته در تعمیر جان

بهر این دار الامانت فهمها در تفکر طرح افگندند جا

اطلبوا العلم بالصین شدند از سوی صینی سوی ماچین شدند

از گه آدم صفی الله جمع می شد فکر های ادمی

هریکی از انبیا تعمیر را از نزول وحی افگندی بنا

۸- مطالعات نظری در ادیان و برخورد ادیان در عصر قاجار :

عهد قاجار عهد استعمار و پیامد های فرهنگی آن است دول اروپایی در شناخت ملل و نحل و دین اسلام چنان به مهارت رسیدند که قادر بر فرقه سازی و بین ملل و نحل شدند، و جهان با تمدن جدید اروپا در مقابله قرار گرفت، تاسیس جمعیت های ماسونی و انتشار آن در ایران، و جهان زمینه های باز گشت به نبرد صلیبی جدیدی با دمیدن روح ایده نولوژیک فعال به ملل و نحل در دنیا و تاسیس دولت دینی لاتینی در شرق را رقم زد و از جمله ده ها انجمن تبلیغات برای رواج مسیحیگری در سایر سرزمین هادیر شد، نمونه ای که در ایران بوسیله مارتین انجام گرفت در سایر نقاط دنیا هم انجام شد از جمله اقدامات هنری مارتین به کمک کمپانی هند شرقی در شهر های ایران قابل ذکر است، کتاب نخستین رو یا روئیهای اندیشه گران ایران، مجموعه ای از رفتار های بین ملل در دوره قاجار را ذکر کرده است (حائری ۱۳۸۰/۴۹۸). گزارش های متعدد در مورد اقلیت های یهود همدان و یزد و تهران وجود دارد و فعالیت بازرگانی زرتشتیان وجود دارد از جمله در ترجمه آثار روشنفکران اروپایی در انتقاد از یهودیت و مسیحیت نقش فعال داشتند و عقاید اسپینوزا و دکارت و منتسکیو و متفکران عصر روشنگری اروپا را منتقل کردند.

۹- مطالعات جاری در ادیان: حاکمیت عناصر علم و واقع گرایی نظری و تاریخی در شناخت ملل و نحل :

در عصر جهانی شدن که با چالش برخورد فرهنگ یک دست جهانی و مذاهب محلی روبرو است، جریان گسترده ای در شناخت اسلام و ادیان دیگر و ملل و نحل در جریان است. آثار بسیاری با عناوین مشابه مانند موازنه و مقارنه و مقایسه تطبیقی بین ادیان چهارگانه توحیدی در اصول دین در دوره معاصر پدید آمد. سلسله گسترده ای از این پژوهش ها بوسیله علمای شرق شناس در زیرمجموعه ادیان در دانشگاهها و موسسات دین شناسی و چندین دایره المعارف ادیان که در قرن بیستم تولید شد، انجام گرفته است، برخی از محققان شاخص این مطالعات که آثار آکادمیک تولید کرده اند مانند جان ناس، فیلیسین شاله و کربن، کوهن، ارنست باکر نمایندگان جناحی از شرق شناسی هستند که با معیارهای علمی به بررسی اسلام اقدام کردند. کربن مطالعات تطبیقی بسیاری در اثبات یگانگی مبادی الهیات سیستماتیک تشیع و مسیحیت انجام داد. معرفی سیستم فلسفی و الهیات اسلام و ایران و تشیع و تحقیق گسترده در آثار سهروردی و ملاصدرا زمینه وسیع در تعمیق روابط بین اسلام و مسیحیت بوسیله کربن است. در تحقیقات جزیی ادیان بحث در توحید و اعتقاد به تثلیث اعتباری بوسیله تهرانی و بررسی فلسفه سیستماتیک تشیع و مسیحیت بوسیله کربن، در تحقیقات اخیر، از موارد فراتاریخی است که منجر به ایجاد همگرایی تئوریک ادیان و زمینه همزیستی است، شکل گیری فلسفه دین به نحو فراتاریخی و حقیقی در چند اثر در قالب فلسفه دین از محققان معاصر بررسی شده است (جعفری ۱۳۷۵/۷۱).

۱۰- نتیجه: آیا الهیات جهانی برای روابط مسالمت آمیز بین ادیان در آینده وجود دارد؟

نتیجه پژوهش حاضر پاسخ همین سوال است که الهیات جهانی برای آینده روابط مسالمت آمیز بین ادیان وجود دارد، زیرا در تاریخ احتجاجات و برخورد های بین الادیان از فلسفه و جامعه شناسی و علوم سیاسی و سایر علوم تا کنون کاری برای تفاهم انجام نشده است تاریخ ادیان بیشتر تاریخ نزاع است و کمتر مواردی می توان یافت که بدون قدرت سیاست و پول التیام و دوستی بین ملل اهل کتاب وسایرین حاصل شده باشد تاریخ روابط ادیان پر است از مناظرات بی پایان که در مواردی به جنگ های دویست ساله صلیبی انجامید، تاریخ و تمدن اسلامی که شاهد تولید علم ملل و نحل در قرون وسطی و امکان واقعی تولید فلسفه دین در دوره معاصر است، نشان داده است که فقط شکلی از احتجاجات که در مقادیر بسیار بالای گزار ه های قران وسیره پیامبر که مبتنی بر شناخت است، در برخورد وتعامل با ادیان وجود دارد، می تواند عامل، وفاق واقعی شود. این شیوه در نهج البلاغه با مباحث عقلی و نظری صرف دنبال شد (چنانکه خاورشناس معاصر کربن اشاره کرد که این گونه مباحث نهج البلاغه الهیات جهانی و متفاهم آینده بین ادیان است) و بوسیله اهل بیت در قالب جدل و برهان منطقی استمرار پیدا کرد و صورت متمایزی از آن بوسیله امام رضا ع در مقام دنیوی ولایتعهدی در قالب جدل و برهان و قدرت و جاذبه ولایت ارایه شد، و با مناظرات امام عسگری با کندی نماد تمدن نوین در عصر اول عباسی الگوی از ارتباط فرهنگ ها ارایه شد، با این وصف، در میان الگوهایی که برای ستیز فرهنگ ها و مذاهب و گفتگو و وفاق ارایه شده است، الگوی مبتنی بر شیوه علمی تفکر منطقی و تمسک به سیستم فلسفه دین که مواد آن مفاهیم و معانی فراگیر انسانی مربوط به مدارا و حقوق انسانی، که متفاهم بیشترین جوامع است، هنوز راهگشای نوعی چاره جویی برای شناخت و هم زیستی ادیان است.

-منابع:

قران، با کشف الایات و ترجمه محمد کاظم معزی

نهج البلاغه

انجیل برنابا،

جعفری محمد تقی فلسفه دین، پژوهشگاه ۱۳۷۵.

شوقی ابو خلیل، اطلس قران، ترجمه کرمانی، به نشر ۱۳۸۸.

جفری ارتور واژه های دخیل در قران ترجمه بدره ای نشر طوس ۱۳۷۲.

سیوری راجر، ایران در عد صفویه، نشر مرکز، ۱۳۷۲،

ملا صدرا، دیوان اشعار،

حائری ، نخستین رو یا روئیهای اندیشه گران ایران ، امیر کبیر، ۱۳۸۰،

خزائلی اعلام قران امیر کبیر ۱۳۸۶.

فو لتس ریچارد دین های جاده ابریشم ، نشر فرا ترجمه پاشایی ۱۳۸۵.

شهیدی پاک محمد رضا ، مظاهر تفکر اسلامی ، ۱۳۹۷.

شهیدی پاک محمد رضا ، مفهوم علم در تمدن اسلامی، ۱۳۹۷.

شهیدی پاک محمد رضا ، فرهنگ و تمدن اسلامی در دوره حفصیان در افریقه، ، ۱۳۸۳/۱۳۹۵.

شهیدی پاک ، تاریخ تشکیلات در اسلام، ۱۳۸۹.

شهیدی پاک محمد رضا ، تاریخ تحلیلی آندلس ، ۱۳۸۹.

شهیدی پاک ، تاریخ تحلیلی مغرب ، ۱۳۸۹.

شهیدی پاک محمد رضا ، تحولات فلسفی و کلامی مرابطین ، ۱۳۸۰.

شهیدی پاک محمد رضا، تحولات فلسفی و کلامی موحدین، ۱۳۸۲.

شهیدی پاک محمد رضا ، تحولات فلسفی و کلامی حفصیان ، ۱۳۸۴.

شهیدی پاک محمد رضا ،عوامل و عواقب و نتایج هشت جنگ کلاسیک صلیبی_ کتاب ماه تاریخ و جغرافیا ؛ خرداد ۱۳۸۹ -

شماره ۱۴۵